

ЯЦКІВ

Ярослав Степанович — академік НАН України, голова Науково-видавничої ради НАН України

НАУКОВА ПЕРІОДИКА НАН УКРАЇНИ: НА ПОРОЗІ ЗМІН?

Доповідь на засіданні круглого столу «Наукова періодика в Україні» 28 листопада 2023 р.

У доповіді, виголошеній на засіданні круглого столу «Наукова періодика в Україні», яке відбулося 28 листопада 2023 р. у Львові на базі Інституту фізики конденсованих систем НАН України і було присвячене 150-річчю Наукового товариства імені Шевченка, коротко розглянуто історію розвитку наукової періодики в Академії, проаналізовано сучасний стан періодичних видань НАН України та окреслено напрями подальших змін у науково-видавничій діяльності.

Наукове товариство імені Шевченка, 150-річчя якого відзначаємо цього року, багато що поєднує з Національною академією наук України. І це не лише видатні засновники та члени цих знаних інституцій, не тільки прагнення сприяти розвитку України та її входженню до сучасного цивілізованого високотехнологічного світу. Спільним для них, як і для всіх наукових товариств і академій світу, є прагнення до формування якісного професійного експертного середовища і фахової наукової комунікації. Їхнє завдання полягає у забезпеченні безперешкодного поширення знання, піднесенні академічних чеснот, протидії псевдонауці та популістським спекуляціям. Так було від перших наукових видань часів Просвітництва і так є нині, коли у спілкуванні наукової спільноти все більшу роль відіграють соціальні мережі.

Тому й не дивно, що науково-видавнича діяльність як основа наукової комунікації має такий самий вік, як і сама Академія. Біля витоків академічної видавничої справи стояв неодмінний секретар ВУАН Агатангел Кримський, який у 1920 р. започаткував перший журнал «Записки Відділів Академії». Тоді ще вирувала більшовицько-українська війна і можна було заперечити, що наука не на часі. Але ж ні, навпаки, наука в такі часи конче потрібна, що й підтверджує нинішня російсько-українська війна. У 1922 р. за ініціативою А. Кримського було створено Редакційно-видавничу комісію, яка діє і дотепер під назвою Науково-видавнича рада, а також передано до відання Академії друкарню сплюндрованої більшовиками Києво-Печерської лаври.

Ця лаврська друкарня (звісно, почасти модернізована) успішно працювала понад 40 років, забезпечуючи видавничі потреби Академії, аж поки в 1964 р. рішенням директивних органів не було створено Держкомвидав України, і Академію позбавили власної друкарні. Всі намагання керівників Академії повернути цю Київську друкарню наукової книги виявилися безрезультатними. І саме тоді у видавництво було реорганізовано «Наукову думку», але, на жаль, уже без поліграфічної дільниці. І все ж обсяги роботи цього видавництва в 1960-ті роки зросли порівняно з попереднім десятиліттям більш як удвічі, а тиражі — утричі. Наприкінці 1980-х років «Наукова думка» за кількістю назв наукових видань посідала третє місце у світі серед спеціалізованих видавництв, постійно здобуваючи міжнародні нагороди за надзвичайно високу якість продукції.

Однак повернімось до історії. Після Агатангела Кримського очільниками Редакційно-видавничої (Науково-видавничої) ради були: Овксентій Корчак-Чепурківський (1933—1935); Олександр Палладін (1935—1939); Борис Чернишов (1939—1945); Георгій Курдюмов (1945—1948); Олександр Палладін (1948—1957); Максим Гулій (1957—1962); Віктор Глушков (1962—1964); Віктор Гутиря (1964—1978); Костянтин Ситник (1978—1981); Іван Лукінов (1981—1983); Ігор Походня (1983—1988); Віктор Скопенко (1988—1989); Віктор Бар'яхтар (1989—1993); Володимир Немошкालенко (1993—2002); Ярослав Яцків (з 2002).

Далі наведемо інформацію щодо кількості назв книжкових і періодичних видань Академії у різні роки. На жаль, вона є неповною через брак відповідних статистичних даних у доступних документах. Адже розділ щодо видавничої діяльності з'явився у звітах Академії лише з 1957 р., а звичної нам і придатної для аналізу форми набув тільки з 1974 р.

Так, у 1939 р. затверджено перелік з 12 журналів: «Вісті АН УРСР», «Доповіді АН УРСР», «Медичний журнал», «Біохімічний журнал», «Записки Інституту хімії», «Математичний журнал», «Ботанічний журнал», «Мовознавство», «Радянське літературознавство»,

«Мікробіологічний журнал», «Геологічний журнал», «Фізичні записки». У 1965 р. в Академії налічувалося вже 22 періодичні видання; у 1975 р. — 40; у 1985 р. — 47; у 1995 р. — 62; у 2005 р. — 81; у 2015 р. — 91; у 2023 р. — 87.

При цьому слід зауважити, що в 1991 р. усі наукові установи отримали право на започаткування власних видань (журналів та збірників праць). За радянських часів для того, щоб заснувати новий збірник чи журнал, потрібно було погодити це питання на багатьох рівнях, аж до Москви, надавши ґрунтовне пояснення потреби в новому виданні, підтвердження наявності його очікуваної аудиторії та джерел фінансування. Фактично до початку 1990-х років понад 80 % друкованої продукції Академії, яку становили монографії, збірники наукових праць, журнали, видавала «Наукова думка». Їх готували з дотриманням усіх державних стандартів, ретельно рецензували та редагували. І, що важливо, поширювали за передплатою, отримуючи кошти на подальше виготовлення видавничої продукції. Видання мали бути рентабельними. І лише близько 10 % видань Академії продукували її установи, які мали дозвіл на функціонування власних відомчих поліграфічних дільниць. Деякі журнали тоді перекладали та перевидавали зарубіжні видавці, включаючи їх у бази даних і поширюючи за передплатою. За відповідними договорами українські видання, передаючи авторські права на статті за кордон, отримували гонорари.

Процес нарощування видавничих потужностей, потреба в якому була зумовлена активною і плідною працею науковців, відбувався постійно впродовж усієї історії Академії. Видавнича діяльність розвивалася і під час «громадянської» війни, і в період придушення українізації, Голодомору, і в роки Другої світової війни і повоєнної руйни, і під час холодної війни та відлиги, розпаду Радянського Союзу і здобуття Україною незалежності. Продовжується вона і зараз, під час російсько-української війни, розв'язаної РФ 10 років тому. Наслідки для видавничої справи повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну ми ще до кінця не усвідомлюємо, але вже наприкінці

лютого — на початку березня 2022 р., оговтавшись від першого шоку, роботу вдалося налагодити, в чому нам допоміг досвід дистанційної роботи, набутий під час пандемії COVID-19, а поліграфія перейшла на мобільний, експрес-оперативний режим роботи.

Після здобуття Україною незалежності одначасно зі зростанням кількості вітчизняних видань збільшувалася й кількість наукових статей українських вчених у зарубіжних виданнях. Відсутність упередженого ідеологічного нагляду з боку держави зумовила бурхливий розвиток соціогуманітаристики, нові видання створили майже всі установи, які раніше не мали такої можливості. Проте країна зіткнулася зі значними фінансовими труднощами. В 1994 р. НАН України припинила централізоване фінансування всіх періодичних видань. Настав час розкидати каміння. Підготовку і випуск журналів було передано від «Наукової думки» до інститутів-співзасновників, а друкували їх переважно на вже згаданих вище нечисленних поліграфічних дільницях наукових установ. Постановою Президії НАН України від 05.10.1994 № 228 кошти на періодику було спрямовано в загальний бюджет інститутів, і в умовах хронічного браку ресурсів більшість установ фінансували журнали за залишковим принципом. Очікувано це позначилося на якості видань — номери вчасно не виходили, знизилася професійність редагування, верстки та підготовки ілюстративного матеріалу, погіршилася якість друку і поліграфічних робіт. Наприклад, у тому самому 1994 р. відповідно до графіку (або з незначними відхиленнями від нього) вийшло лише 9 з 54 журналів, а 9 журналів не випустили жодного номера.

Науково-видавнича рада (НВР) НАН України докладала значних зусиль для контролю за станом виходу журналів — з 1995 р. відповідні питання Президія НАН України щокварталу заслуховувала на своїх засіданнях, щомісяця НВР готувала звіти, а установи-видавці мали надсилати до НВР контрольні примірники видань.

Проте поруч із негативними чинниками виникли й позитивні, що давало змогу готувати підґрунтя для «збирання каміння». Так,

частково за кошти гранту Міжнародного фонду «Відродження» та за активного сприяння Бориса Євгеновича Патона було відновлено власну друкарню Академії. Відповідне рішення Президія НАН України ухвалила в травні 1995 р. Вже за рік у складі Спеціалізованої друкарні наукових журналів з редакцій загальноакадемічних видань «Вісник НАН України» і «Доповіді НАН України» було сформовано редакційно-видавничий підрозділ, а перший журнал було видруковано 24 січня 1997 р.

У 1998 р. установи Академії видавали вже 66 наукових і один реферативний журнал, а також 36 періодичних збірників. Академічна періодика впевнено ставала на неперспективний шлях створення «домни в кожному подвір'ї». До початку 2000-х років виконання річного плану з випуску журналів не перевищувало 90 %, поширилася практика випуску здвоєних номерів, зменшувалися періодичність і обсяг видань. При цьому від графіків істотно відставали навіть ті журнали, які входили до наукометричних баз даних.

У 2000 р. Спеціалізована друкарня вже тиражувала 14 журналів, друкувала монографії, матеріали конференцій, препринти, інформаційні матеріали, автореферати, поєднуючи функції видавництва, редакції і поліграфічного підприємства. Того ж року її було реорганізовано у Видавничий дім «Академперіодика», а в 2005 р. в його структурі з'явився відділ наукових досліджень з видавничої справи.

Вчасне прийняття консолідованих рішень, таких як запровадження системи суворого контролю за видавничим процесом, перехід на офсетний друк, виготовлення оригінал-макетів видань у редакціях наукових журналів, зменшення періодичності, скорочення обсягу номерів, відмова від виготовлення паралельних випусків українською і російською мовами тощо, допомогло академічній періодиці подолати найважчий період, і з 2005 р. щоквартальний розгляд підсумків діяльності редакцій та стану випуску журналів як окремого питання на засіданнях Президії НАН України було припинено.

З практики постійного контролю й активного спілкування працівників апарату НВР з редак-

ціями постала ідея створення каталогів періодичних видань Академії. Перший з них вийшов у 1998 р. і містив відомості про 100 назв періодичних видань. З того часу каталог періодики було видано ще вісім разів. Останній містить інформацію про 279 журналів і збірників та існує не лише у вигляді друкованого видання, а й як регулярно оновлювана база даних.

У 2001 р. НВР НАН України зробила ще один важливий крок: за її ініціативою було започатковано загальноакадемічний проєкт «Наукова книга» як спосіб підготовки і випуску видавничої продукції Академії коштом державного замовлення на постійній основі, що докорінно змінило засади фінансування академічних видавництва. До кінця 2022 р. у межах цього проєкту випущено 528 книг. Загалом на сьогодні в Академії діють 13 продовжуваних книжкових проєктів, а 6 уже завершено. Деякі порівняльні дані щодо науково-видавничої діяльності за останні 20 років наведено в табл. 1.

Серед питань, які довелося вирішувати НВР НАН України на загальнодержавному рівні, слід відзначити **формування вимог до періодичних наукових фахових видань України**. Свого часу Вища атестаційна комісія (нині – Департамент атестації кадрів вищої кваліфікації МОН України) запровадила власні вимоги до наукових періодичних видань і здобувачів наукових ступенів. У результаті стало набагато більше суто формальних і анахронічних вимог, і простіше було створити власний журнал, щоб захистити кількох аспірантів, аніж подати статтю в інший, врахувавши всі зауваження рецензентів. Автори почали забирати рукописи з «надто вимогливих» журналів і навіть не намагалися подавати статті у закордонні видання. Це спричинило

катастрофічне зростання кількості журналів в Україні, більшість з яких були надзвичайно низької якості. Фактично за гроші можна було терміново надрукувати будь-що. На думку НВР НАН України, ці новації були невдалими і потребували серйозного доопрацювання. Хвиля низькоякісних одноденних видань і безперешкодного плагіату викликала спротив наукової спільноти й зумовила необхідність оновлення вимог до періодичних фахових видань.

Як приклад можна згадати ситуацію з вимогою щодо необхідності передання електронних копій до Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (НБУВ) з метою надання відкритого доступу до них в обмін на відповідну довідку. Наказ МОН України, який вимагав цього, не мав жодних правових підстав і не передбачав бодай декларації захисту авторського права. Лише за наполяганням Академії в документі з'явилася згадка про те, що передання електронних версій має відбуватися на підставі договорів між установою-видавцем та бібліотекою з можливістю відтермінування відкритого доступу, а всі наукові установи мали укладати з авторами договори про передання невиключного немайнового права на твір з метою його оприлюднення у журналі й викладення у відкритий доступ.

Усі запропоновані МОН України проєкти змін вимог до видань співробітники Академії ретельно вивчали і коментували. НВР неодноразово зверталася до МОН з пропозиціями і зауваженнями, брала участь у засіданнях громадської ради при Державному агентстві з питань науки, інновацій та інформатизації України і колегії МОН України. Ми повсякчас наголошували, що в Академії ситуація з виданнями

Таблиця 1. Порівняння статистичних даних щодо науково-видавничої діяльності НАН України в 2002 і 2022 рр.

Рік	Кількість періодичних видань			Кількість книжкових видань		Кількість статей	
	загальна	журнали*	перевидуються за кордоном	монографії, довідкові, навчальні видання	неперіодичні збірники	в українських виданнях	у закордонних виданнях
2002	103	67	18	711	280	15358	4261
2022	277	88	14	554	80	8720	5013

* журнали, співзасновником яких є НАН України

набагато краща, ніж у інших відомствах, і наші пропозиції мають на меті захистити вітчизняну періодику від надмірної формалізації, підвищити її якість та зменшити кількість видань.

Проте лише Порядок, затверджений 2018 р., попри його численні недоліки, містив слушну ідею увідповіднення вітчизняних вимог до світових. Уперше з'явилися вимоги щодо уніфікації вебресурсів періодики з поданням на них мінімально необхідних метаданих із цифровими ідентифікаторами (на чому вже кілька років наполягала НВР), що стало важливим кроком до належного представлення вітчизняної науки у світовому інформаційному просторі. Однак загалом ситуація з кількістю та якістю періодики в Україні істотно не поліпшилася.

Пропозиція НВР НАН України щодо повної відмови від складеного за формальними ознаками Переліку з тим, щоб дати можливість спеціалізованим вченим радам із захисту кандидатських і докторських дисертацій самим оцінювати наукову значущість і повноту представлення результатів досліджень, а не лише контролювати, щоб видання було внесено до Переліку фахових видань, в останні 10 років так і залишається невідрефлексованою науковою спільнотою. Як приклад ми пропонували впровадити систему 4-ступеневої градації журналів і збірників і поширити її на електронні видання.

З появою суто електронної наукової періодики НВР НАН України почала ставити питання щодо введення її в правове поле. Реєстрацію друкованих засобів масової інформації здійснював спочатку Державний комітет з питань телебачення і радіомовлення, а згодом — Міністерство юстиції України, але на електронні засоби сфера їхнього впливу не поширювалася. У Переліку фахових видань це також жодним чином не було враховано — нелегалізовані електронні видання входили до нього нарівні з друкованими, які мусили подавати свідоцтва про реєстрацію. Тільки 2023 р. з набуттям чинності Закону України «Про медіа» і переданням прав регулятора до Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення це питання було вирішено. Щоправда, знову ж напрочуд поверхнево щодо

збирання відомостей про видання і формування відповідного державного реєстру.

Коротко зупинюся на проблемі **оптимізації мережі наукової періодики Академії**. Спираючись на зазначену вище 4-ступеневу градацію академічної періодики НВР НАН України організовує роботу з виданнями. Звісно, найбільшу увагу ми приділяємо журналам НАН України (йдеться про журнали, в яких Академія є співзасновником), щодо решти — збираємо актуальну інформацію, надаємо консультативно-методичну допомогу, залучаємо до участі в конференціях, семінарах, робочих нарадах. На жаль, ще не всі видання працюють на сучасному рівні й відповідають світовим вимогам. Після 2014 р. практично всім виданням стало бракувати статей — зменшилася кількість науковців і наукових установ, вчені більше почали співпрацювати за грантовими програмами і, відповідно, друкуватися в зарубіжних виданнях.

Прагнучи прискорити процес оптимізації мережі наукової періодики Академії, в 2017 р. НВР НАН України запропонувала відділенням НАН України проаналізувати наявні в їхніх установах видання і закрити ті з них, які не є актуальними. Однак за висновками відділень їхня мережа наукових періодичних видань видавалася їм оптимальною й не потребувала вдосконалення. Проте ретельний аналіз академічної періодики, який провела група науково-методичного забезпечення видавничої діяльності НАН України, засвідчив, що 18 установ НАН України є засновниками більш як половини всіх видань Академії, а значна кількість видань не відповідають сучасним вимогам. До того ж виявилось, що майже всі відділення не знали точної кількості власних періодичних видань: вони мали повідомити про 254 журнали і збірники, а подали інформацію про 82, тобто лише про третину.

Сьогодні питання оптимізації, як і раніше, залишається актуальним (див. табл. 2). Від початку повномасштабного вторгнення РФ помітно зменшилася загальна кількість поданих до редакцій статей за всіма науковими напрямками, проте рішення про об'єднання журналів ухвалили лише дві харківські установи.

Задля підвищення загального рівня підготовки і поліграфічного виконання видань в Академії було запроваджено щорічну конкурсну **Програму підтримки журналів НАН України**, умови якої поступово стають усе жорсткішими. З 2022 р. розпорядженням Президії НАН України від 24.03.2022 № 158 Видавничий дім «Академперіодика» визначено видавцем для журналів, що беруть участь у Програмі. Тривають роботи з подання деяких журналів до бази Web of Science Core Collection (WoS CC).

У межах цієї Програми регулярно поповнюється Фонд міжнародного книгообміну НБУВ, багато років ми надсилаємо загальноакадемічні журнали до бази даних академій наук країн Вишеградської четвірки, яка містить журнали з соціальних і гуманітарних наук, видані в 11 країнах.

Ще одне питання, яке поступово вирішується, пов'язане з перевиданням наших журналів за кордоном. Більшість з них перевидуються ще з радянських часів, і відповідні угоди передбачали передання закордонному видавцеві авторського права на переклад. Тому ці видання з англійськими назвами не були навіть афілійовані з українськими установами, через що Академія втрачала цитування. Так, у 2012 р. пошук у базі даних Scopus за назвою країни-видавця на запит «Україна» показував лише 4 з наявних там 20 журналів. І, маючи англійську версію на вебресурсах зарубіжних видавців, установи не дбали про створення власних ресурсів в Україні з повними текстами українською мовою і метаданими двома мовами, не реєстрували на ці статті цифрові ідентифікатори тощо. Сьогодні на часі перехід до прямих договорів

із закордонними видавцями, адже більшість англійських версій також створюють в Україні.

Вплив російсько-української війни. У 2014 р. після окупації Криму та частини Донецької і Луганської областей у структурі та чисельному складі Академії відбулися зміни, що, безперечно, негативно позначилися на всіх показниках її діяльності. Зокрема, 6 періодичних видань у 2015 р. було зареєстровано в РФ як російські наукові видання. НАН України звернулася до Міністерства юстиції України щодо можливості виходу в односторонньому порядку Академії та її установ як юридичних осіб зі складу співзасновників цих видань. Однак чинне законодавство на той момент не передбачало такої процедури, і лише в 2016 р. Мін'юст своїм наказом анулював їхні свідоцтва на підставі неодержання від них контрольних примірників протягом останніх двох років.

Тоді НВР НАН України рекомендувала відділенням оновити редакційні колегії наукових періодичних видань, а саме: вивести з їх складу російських науковців, а також тих українців, які залишилися працювати на тимчасово окупованих територіях у підконтрольних окупантам наукових установах і закладах вищої освіти. Крім того, всім періодичним виданням НАН України було рекомендовано припинити співпрацю з російськими базами даних (РІНЦ, eLibrary, «Киберленинка»), а також, відповідно до українського законодавства, припинити випуск статей російською мовою.

Повномасштабне воєнне вторгнення РФ стало поштовхом до подальших кардинальних кроків, відмови від будь-якої співпраці з громадянами й організаціями, афілійованими

Таблиця 2. Кількість видань НАН України, наукових працівників Академії та статей, які вони продукують

Рік	Кількість					
	журналів	збірників	статей*	наукових працівників	науковців на одне видання	статей на одного науковця
2010	86	41	25 886	19 861	156	1,3
2014	86	42	23 417	18 346	143	1,3
2019	84	35	17 296	14 828	124	1,2
2022	88	26	13 733	13 883	121	1,0

* з урахуванням статей у закордонних виданнях

з країною-агресором, зокрема й у видавничій справі. Аналогічні обмеження було поширено й на співпрацю з науковцями та установами Республіки Білорусь, а згодом і Ірану.

Створення вебресурсів і моніторинг періодики НАН України. Першу спробу централізованого представлення друкованої періодики в Інтернеті здійснила НБУВ, яка з 1998 р. розміщує картотеку статей багатьох українських періодичних видань. Кількісний стрибок відбувся 2008 р., після запровадження вимоги до фахових видань щодо передавання електронних копій номерів до НБУВ. Тоді лише 6 журналів Академії були відсутні в мережі, 2 мали тільки візитну картку, решта 75 розміщували в Інтернеті картотеки статей за роками, з них 72 — з анотаціями, а 5 видань наводили повнотекстові версії. Однак це зростання не було усвідомлено якісним — більшість редакцій не поспішали створювати власні сайти, оновлювати на них інформацію, оцифровувати архіви. На початку 2014 р. серед 87 журналів, співзасновником яких є НАН України, власну інтернет-сторінку мало 31 видання, а сторінки англійською — лише 27, архіви номерів, зміст, анотації та повні тексти статей були наявні у 52 видань.

У 2015 р. НВР НАН України сформувала основні засади створення уніфікованих вебресурсів наукових періодичних видань з чіткою структурою, обов'язковими і факультативними елементами, застосуванням цифрових ідентифікаторів, наявністю англійських сторінок, ініціювала розроблення розпорядчих документів щодо регулювання охорони авторського права на видавничу продукцію та порядку вільного доступу до наукових публікацій НАН України в електронному середовищі. З метою підвищення обізнаності редакцій журналів було проведено багато семінарів, консультацій, конференцій. З 2011 р. започатковано щопіврічний моніторинг, результати якого за 10 років засвідчують позитивну динаміку представлення в Інтернеті журналів НАН України.

Здійснюючи моніторинг періодики НАН України, ми відстежуємо також представлення видань у наукометричних базах даних Scopus та Web of Science. У 2016 р. публікаційна ак-

тивність українських учених була доволі низькою — кожний вчений в Україні публікував удесятеро менше статей, ніж у середньому в розвинених країнах. Близько 12 % усіх наукових робіт вітчизняних вчених потрапляли до найкращих світових журналів, і це були переважно статті, опубліковані у співавторстві з іноземними партнерами. У WoS CC за період 1991–2016 рр. масив українських статей налічував майже 123 тис. Аналіз публікацій НАН України у цій базі показав, що нагальним питанням є виправлення типових помилок в іменах науковців, назвах наукових установ, журналів і самої НАН України (варіантів написання назви Академії було понад 30). Отже, постало завдання з уніфікації власних назв англійською, правильного написання їх у публікаціях, створення профілів учених і наукових установ, ширшого впровадження цифрових ідентифікаторів.

Наведемо ще кілька статистичних даних з моніторингу наукової періодики.

У 2017 р. вже 60 % академічних видань мали власні сайти. Однак у такої самої частки видань були відсутні метадані англійською мовою, хоча це було необхідною умовою для отримання цифрових ідентифікаторів DOI. До речі, саме тоді зусиллями НВР НАН України та ВД «Академперіодика» система отримання DOI стала доступною для наших журналів, але скористалися нею лише 7 видань.

У 2018 р. серед видань Академії до наукометричних баз Scopus і WoS CC входило 21 видання.

У 2019 р. в НАН України одне видання припадало на 40 науковців, в МОН України — приблизно на 30. Серед 337 наших періодичних видань 108 започатковано установами Відділення історії, філософії та права. Порівняно з 2015 р. кількість видань збільшилася на 13, попри всі заклики НВР до оптимізації мережі академічної періодики. За Програмою підтримки ідентифікатори DOI на той час отримували вже 22 журнали НАН України.

У 2020 р. у базах Scopus і WoS CC було зафіксовано вже 79 періодичних видань НАН України.

За результатами моніторингу 2023 р. доступ до сайтів усіх видань Академії був безперешкодний, у 88 повні тексти статей доступні без ембарго, у решти — період ембарго становив від 1 до 5 років.

Отже, ми подолали великий шлях до належного представлення видань НАН України у світовій мережі і за формальними ознаками значно скоротили дистанцію між вітчизняними та закордонними виданнями. Однак зараз світова наукова спільнота активно обговорює перспективи відкритого доступу й можливості його забезпечення і, відповідно, запровадження дещо інших вимог, що ставить перед нами нові проблеми.

Відкритий доступ, План S. Ініціатива відкритої науки, квінтесенцією якої на початку 2020-х років був План S, передбачає перекладення витрат на наукові публікації з читачів на авторів і надання вільного доступу до наукового контенту, створеного за кошти державних бюджетів, тобто фактично знищує передплатну модель існування наукових журналів. Звісно, авторське право має бути захищено відкритими ліцензіями, а вимога вільного доступу не стосується досліджень, пов'язаних з національною безпекою. План S підтримує «золотий шлях» оприлюднення публікацій — повністю відкритий доступ до наукових видань, виготовлених фаховими видавцями з дотриманням усіх вимог.

Після оголошення Плану S серед українських учених найбільший резонанс спричинила необхідність сплачувати за публікації, адже Україна не має для цього достатньо ресурсів. А от відкритий доступ у нас так чи інакше наявний. Однак цей доступ не є «золотим», оскільки видання мають не лише забезпечувати охорону авторського права і фахове та неупереджене рецензування, вони повинні бути підготовленими професійними видавцями і зареєстрованими в директорії DOAJ. Така реєстрація є самостійним рішенням кожного видання. Так само, як входження до будь-яких інших баз і залучення іноземних авторів / рецензентів / членів редакційних колегій.

У базах відкритого доступу, які відповідають вимогам відкритої науки, в 2019 р. було 378 ві-

тчизняних видань, серед яких 18 — академічні, тобто лише 5 %.

Результати моніторингу 2023 р. щодо відповідності журналів НАН України вимогам до видань відкритого доступу є такими:

- наявність ISSN — є у всіх журналів;
- інструкції для авторів — є у 80 % видань;
- опис редакційного процесу — є лише в 11 журналів;
- зазначення використання антиплагіатних програм — є лише у 25 видань;
- ліцензування — є у 51 % видань;
- авторські права — зазначено у 57 % журналів;
- інформація про авторські збори або їх відсутність — є в 43 % видань;
- метадані у вільному доступі — відповідно до Ініціативи відкритих цитат І4ОС є в 36 % видань;
- інформація щодо архівування в одному цифровому форматі — є у 13 % журналів.

Перереєстрація видань. Прийняті останнім часом нові закони нібито врегульовують деякі питання, важливі для науково-видавничої діяльності. Зокрема, запроваджено реєстрацію електронних медіа нарівні з традиційними друкованими виданнями, уможливлено застосування користувацьких ліцензій відкритого доступу через укладання договорів приєднання й оферт в електронному вигляді. І це вже великий крок.

Тепер на всі видання чекає добровільна перереєстрація, спрямована на облік не самих медіа, а суб'єктів, що діють у цій сфері. Тому в заяві на реєстрацію немає поля засновник (співзасновник) чи видавець, а є лише суб'єкт і кінцевий бенефіціар. Немає й деяких інших важливих для нас параметрів, які раніше були у правовстановчих документах. НВР активно комунікує з тримачем нового реєстру — Національною радою з питань телебачення і радіомовлення, щоб коректно здійснити перереєстрацію видань Академії. На часі також ретельне опрацювання змін у царині захисту авторського права і відповідні зміни політик журналів, які тепер можуть стати ще на крок ближчими до світових наукометричних баз.

Подальші «точки росту» і напрями роботи.

З наведеного вище масиву інформації можна зробити важливий висновок щодо неперервності, тягlosti й успадкованості засадничих принципів провадження науково-видавничої діяльності в Академії протягом усього часу її існування. При цьому політика оприлюднення наукових результатів має бути не лише суголосна із загальносвітовими засадами підготовки і випуску наукової видавничої продукції, а й відповідати принципам наукової етики та академічної доброчесності. Можна стверджувати, що ми вчергове повертаємося, щоправда на нових правовому та інформаційно-комунікаційному рівнях, до основних завдань видавничої діяльності, сформульованих ще понад 20 років тому.

Ці завдання мають реалізовуватися шляхом поступового зосередження зусиль і засобів у академічного видавця, який забезпечуватиме провадження єдиної видавничої політики НАН України з дотриманням норм чинного законодавства. Такі централізовані заходи мають бути спрямовані на підтримку нехай і меншої кількості журналів, але таких, які мають напрацьовані способи ефективної організації роботи з авторами і рецензентами, прагнуть працювати на сучасному рівні, дотримуються вимог міжнародних наукометричних баз даних і готові розвиватися. Значну частину зазначених завдань можна реалізувати у межах Програми підтримки журналів НАН України.

Зрозуміло, що створення якісного контенту журналу потребує як фінансових ресурсів, так і організаційних та інтелектуальних зусиль, що великою мірою залежить від умов функціонування наукової сфери в Україні. У нинішній ситуації доцільним є визначення найпомітніших, найвпливовіших та найцитованіших вітчизняних періодичних видань і зосередження зусиль та фінансування для їх підтримки. Досвід організаційної роботи таких видань можна буде потім поширювати й на інші журнали.

Українські видання, які вже входять до наукометричних баз або відповідають їхнім вимогам і мають підстави претендувати на таке входження, можуть забезпечити наявність у цих базах необхідного специфічного поля національного цитування і сприятимуть підвищенню видимості наукових установ, видань і науковців.

Такі видання забезпечать необхідну навчально-методичну й консультаційну допомогу як для інших видань, так і для науковців, які прагнуть правильно готувати публікації для видань, що входять до провідних баз даних. Це приведе до зростання рівня представленості української науки у світі, збільшення кількості високорейтингових учених і допоможе нам підтримувати наукову комунікацію і науку у складний воєнний і повоєнний час.

За допомогу в підготовці аналітичних матеріалів до цієї доповіді я вдячний працівникам групи науково-методичного забезпечення видавничої діяльності НАН України Юлії Діденко та Анні Радченко.

Yaroslav S. Yatskiv

Presidium of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3889-9619>

SCIENTIFIC PERIODICALS OF THE NAS OF UKRAINE: ON THE THRESHOLD OF CHANGE?

Report at the round table meeting "Scientific periodicals in Ukraine", November 28, 2023

The report delivered at the round table meeting "Scientific periodicals in Ukraine", which took place on November 28, 2023 in Lviv on the premises of the Institute for Condensed Matter Physics of the NAS of Ukraine and was dedicated to the 150th anniversary of the Shevchenko Scientific Society, briefly reviews the history of the development of scientific periodicals in the Academy, analyzes the current state of the NAS of Ukraine periodicals and outlines directions for further changes in scientific publishing.

Cite this article: Yatskiv Ya.S. Scientific periodicals of the NAS of Ukraine: on the threshold of change? *Visn. Nac. Akad. Nauk Ukr.* 2024. (2): 59–67. <https://doi.org/10.15407/visn2024.02.059>

ISSN 1027-3239. *Вісн. НАН України*, 2024, № 2